

*Шинчилел ажыл:
Тыва хептин
онзагай хевирлери*

Ажылды Ак-Довурактын
1 дугаар ортумак
школанын 4 «б» клазынын
оореникчизи Ооржак
Амыр-Санаа кылган

Удуртукчузу: Дондук Ирина Айыт-ооловна,
эге класстар башкызы.

*Сорулгазы: Тыва
национал хеп-
тыва кижинин
чоргааралы, ону
шаанда үе
аайы-биле
таарыштыр
даарап, кедип
чораанынын
онзагай
хевирлери –биле
таныжар.*

- Тыва кижиге аът кырынга төруттунер деп улустун чугаазы бар. Ол чул дээрге, тыва чон көшкун амыдыралдыг чораан болгаш кыштын соогунда-даа, чайнын изиинде-даа тайга-сын кезип, малын малдап амыдырап чораан. Оларнын кол дузалакчызы-аът. Ынчангаш тыва улус хевин аът мунарынга эптиг болуру-биле чылдын уелеринге таарыштыр даарап кедип чораан. Тыва хеп чараш-даа, быжыг-даа.

Тыва
хептерге- тон,
кур, бөрт,
чени-чок азы
кандаазын,
хөрөктээш,
чувур, идик,
ук, дешки,
дерги
хамааржыр.

Тон

Тыва тон дээрге тыва кижинин чылдын дөрт эргилдезинде кедип чоруур хеви. Ажыл-иштин, амыдыралынын байдалы-биле кедер тоннарны дараазында бөлуктерге чарар: шыва тон, хөвенниг тон, негей тон, ой тон, сесирге тон, хураган кежи тон, өшкү кежинден кылган чолдак тон, кандаазын азы чени-чок, бичии чаштарнын тону-чучак.

Кожамыктар

Кызыл-Тайгам кырынайда
Кышкы хары чаай берди.
Кырган-авам, ынак авам
Кышкы тонум даарап берди.

Хөр-ле –Тайгам кырынайда
Хөртук хары чаай берди.
Көк-ле баштыг кырган-авам
Хөректээжим даарап берди.

Бөрттер

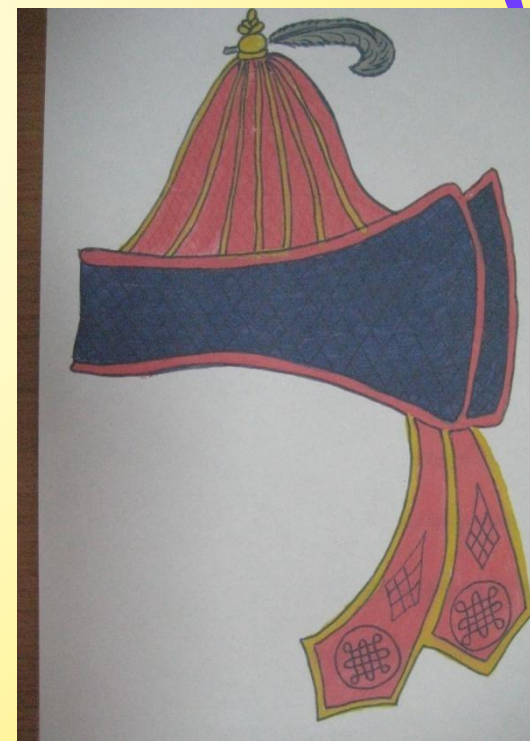
Тывалар шаг-шаандан тура 6 кожуун турган дээр. Ынчангаш тыва бөрттернин 6 талазын 6 кожуунга тураскааткан, ол 6 талазынын кырынга 6 тайжы алдынналчак, мөнгуннелчек чувелерден кылдынган болур. Оон каасталгазы хорагайлар. Ол хорагайларда бойдуста челээштин 7 өнү шупту турар. Кырында от-көзун көргускен кызыл дошка бар. Бойдуста шупту чуве ийи эжеш. Ынчангаш бөрт база 2 ийлиг.

АНЫЯКТАРНЫН БӨРГУ

Өгленмээн аныяк тыва оол
довурзак бөртту каастанып кедер.
Эр кижинин бөргунун артынга 2
кызыл маак турар.

А өгленмээн кыс кижинин бөргу
борбак. Бөрттун артында чаваа
дээр кызыл удазын азы хендирлер
турар. Оон утказы: өлчейлиг аас-
кежикти кузээр, багай чуулдерден
камгалаар.

Чинзелиг борт

- Шаанда бай улус эрге алганда чинзелиг борт кедер турган. Борт одагалыг болур. Одагазын алдындос куштун (павлин) чуунден кылган болур.
- А эрге чок уеде довурзак азы малагай деп борттер кедер.

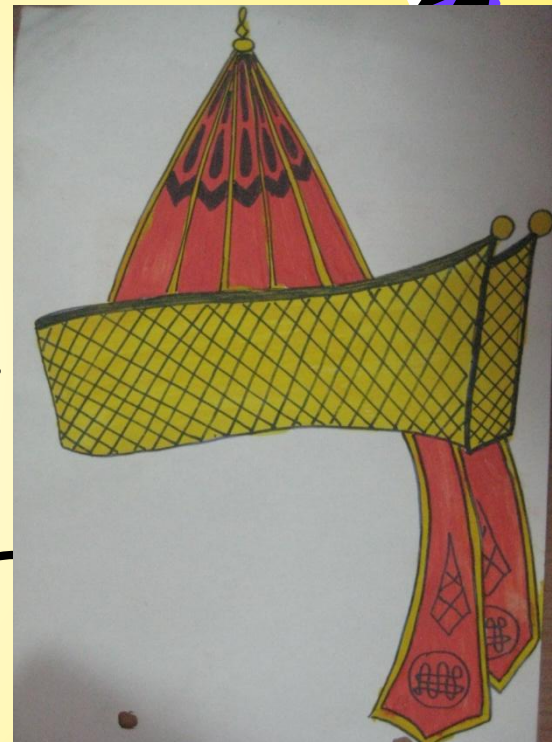
Довурзак

- Довурзак- чайгы борт. Ону эр-даа, кыс-даа, кырган-даа, чалыы-даа кижиге кедер. Довурзакты торгу, шекпен-биле, ойген чуга кидис-биле, азы аргаан чун-биле-даа кылган болур.

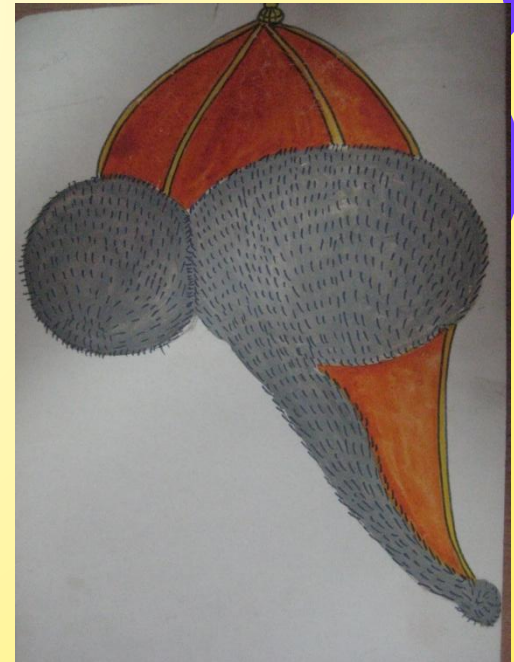
Кыс борт

- **Кыс борт**-кандыг-даа назылыг кыс улустун ургулчу кедер боргу. Ону торгудан, савыяадан, шекпенден, чуга кидистен, ой алгыдан кылыр. Шаанда байлар ас кежинден, киш кежинден, диин кежинден даарап кедип чораан. А ядыы бодуун чон анай, хураган кежинден даарап кедер турган.

Малагай

- Малагай-кышкы эр борт. Ону дилги, дырбактыг, хураган кежинден даарап болур. Эрги шагда шериг, чанчын эргелиг кижилер кедер. Бо шагда мындыг бортту ог-булелиг эр кижиге кедер. Чылгычылаарда, малчыннаарда кедерге чылыг, эптиг.

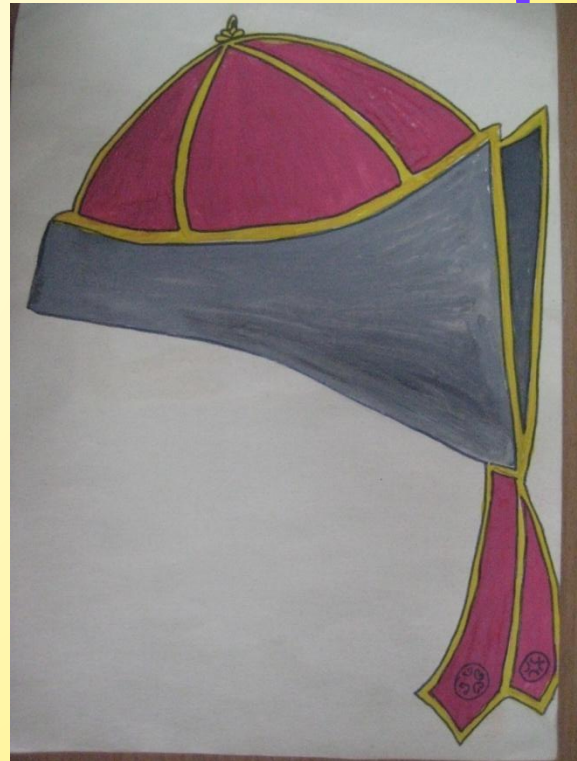
Кышкы борт

- Кышкы борт-эн унелиг киштин кудуруундан даараан саглагар кара борт болур. Ону эрги шагда колдуунда бай кижилер даарап кедип чораан. Бо бортту кырза, кузен, ас, диин кежинден база даарап болур. Чугле тей кырынга ой бичии борт. Амгы уеде бистин тыва артистеривис келдиге турар.

Огууза

- Огууза- эр улустун кузун-чазын кедер боргу. Ону дугун хыдып каан ой алгы азы ойуп каан чуга кидистен, чок болза ишти-даштын посбиле додарлап сырып тургаш хой, ошку дугу-биле даараар.
- Огууза-шаанда араттарнын уугулу кедер боргу турган.

Хаптыга

- **Хаптыга**- кышкы эр борт. Ону улуг хой кежинден, азы куску дуккур хураган кежинден даараар. Хаптыга - колдуунда аныяк оолдарнын ажылдап кедер боргу. Ону байыр-наадымче каастанып кетпес.

Чайгы малагай

- Чайгы малагай- чайгы, часкы-куску эр борт болур. Чайгы малагайны торгу, савыяа, хилин, шекпен, манныктан каастап даараар. Ону улуг могоелер, кижин ортузу ажа берген эр улус кедер. Эрги шагда эрге-дужаалдыг кижилер кедер чораан.

Тумак

Тумак-кышкы эр борт. Ону дилги, дырбактыг, ирбиш, чамдыкта бору кежинден даараар турган. Хой кежинден тумакты дааравас, чуге дизе хой-дуюг луг мал.

Хойну сояры аннардан оске. Анны соярда тулуптай сояр. Дорт даяан, кудуруун кежинге хевээр арттырар. Тумакты анчылар, чылгычылар кедип чораан. Оваадайынын додары торгу, хорагай, маннык.

Идиктер

- **Кадыг идик**- Эр улустун кедер идии, иштинде кидис ук бар.Идиктин бажы думчуктуг, олурарга сиген бажы сый баспас.Ол тыва кижинин черинге, бойдузунга хундукелдин илереткен.
- **Хап идик** (чымчак идик)-ажыл-агыйга эптиг, аннаарда, хой кадарарда уктап кедер.
- **Думчуктуг чымчак идик**-херээжен улустун кедер идии.
- **Бопук**- бичии чаштарнын кедер идии.

ТЫВЫЗЫК

Элеп, туреп-даа чорааш,
Эдержип чоруур алышкылар.

Ынчангаш шаг-шаандан бээр ада-
огбелеривистин даарап кедип чорааны
тыва идик-хеп аймаан амгы уеде бис
база даарап , чугле байырлалдар
хуннеринде эвес, анаа хун-буру кедер
болзувусса чараш-даа, эптиг-даа, чылыг-
чымчак-даа деп бодаар мен.

Дыннаанынар дээш четтирдим.

